

YETIMXON QO'ZG'OLONI TARIXIGA DOIR

Shaxloxon Xusanova Artikaliyevna
KUAF, t.f.f.d. (PhD)
shahlohusanova4@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Rossiya imperiyasining Mingtepa qishlog'ini bosib olish tarixi, imperiya mustamlakachiligiga qarshi O'rta Osiyoda sodir bo'lgan qo'zg'olonlar, Mingtepa volostida Yetimxon boshchiligidagi qo'zg'olon, qo'zg'olonning kelib chiqish sabablari, yakuni, Yetimxon haqidagi fikrlar, qo'zg'olon tarixi haqidagi turli qarashlar to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, maqolada 1870-1880-yillarda sodir bo'lgan qo'zg'olonlar, qo'zg'olonlarga rahbarlik qilgan "soxta xonlar", ushbu qo'zg'olonlarning "Yetimxonlar qo'zg'oloni" deb nomlanishining sabablari haqida ham fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Rossiya imperiyasi, Mingtepa, Yetimxon, qo'zg'olonlar, Qo'qon xonligi, Xudoyorxon, Marg'ilon uyezdi, Aravon uchastkasi, arxiv hujjatlari.

Аннотация. В данной статье приводятся сведения о восстаниях в Средней Азии против колониализма Российской империи, восстании под предводительством Джетимхана в Мингтепе, причинах восстания, выводе, сведениях об Джетимхане, а также различных взглядах на историю восстания. В статье также высказываются мнения о восстаниях, произошедших в 1870-1880 годах, о «лжые ханы», возглавивших восстания, и о причинах, по которым эти восстания получили название "Восстания Джетимхан".

Ключевые слова: Российская империя, Мингтепа, Джетимхан, восстания, Коканское ханство, Худоёрхан, Маргиланский уезд, Араванский участок, архивные документы.

Abstract. This article provides information about the uprisings in Central Asia against the colonialism of the Russian Empire, the uprising led by Yetimkhan in the Russian Empire, the uprising led by Yetimkhan in the Mingtepa region, the causes of the uprising, the conclusion, information about Yetimkhan, and various views on the history of the uprising.

Keywords: Russian Empire, Mingtepa, Yetimkhan, uprisings, Kokan khanate, Khudoyorkhan, Margylan uezd, Aravan section, archival documents.

Dolzarbli. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati mahalliy aholining milliy ozodlik harakatlarini boshlanishiga asosiy sabab bo'ldi. Arxiv hujjatlarida imperiya qo'shinlarining O'rta Osiyo hududiga kirib kelishi bilan, unga qarshi xalq ozodlik harakatlari boshlanganligi haqidagi ma'lumotlar mavjud. Rossiya imperiyasi mustamlaka zulmiga qarshi dastlab Qozog'iston xududida norozilik harakatlari boshlandi. 1783-1797-yillarda Sirim Datuli rahbarligida, 1836-1838-yillarda Isatoy Toymon va Maxambet Utemis boshchiligidagi, 1837-

1847-yillarda xon Kenesari Qosimov rahbarligidagi harakatlarni misol qilish mumkin. Keyinchalik Shahrizabz bekligida Jo'rabek va Bobobek boshchiligidagi harakatlar, 1871-yilda Sirdaryo viloyatida, 1892-yilda Toshkentda, 1916-yildagi Jizzaxda norozilik harakatlari sodir bo'lgan.

Imperiyaga qarshi Farg'ona vodiysidagi xalq harakatlarini alohida qayd etish lozim. Qo'qon xonligini Rossiya imperiyasi ixtiyoriga bergan va hukmronligini tan olgan Xudoyorxonga qarshi nafaqat oddiy xalq, balki yirik yer egalari ham kurash olib bordilar. Bundan tashqari imperiya hukumatining zulm-sitamlari mahalliy aholining sabr kosasini to'ldirgan edi. Natijada Abdurahmon oftobachi, Iso Avliyo, Xolnazar dodxoh, Po'latxon, Qurbonjon dodxoh, Yetimxon, Darveshxon to'ra, Yoqubbek, Dukchi Eshon boshchiligidagi qo'zg'olonlar amalga oshirildi.

Marg'ilon bekligiga qarashli Mingtepa qishlog'ida ham mustamlaka zulmiga qarshi ikki marotaba yirik qo'zg'olon sodir bo'ldi. Norozilik harakatlarining birinchisi 1878-yilda Yetimxon boshchiligidagi, ikkinchisi 1898-yilda Dukchi Eshon rahbarligida amalga oshirildi.

Metodlar va o'rganilganlik darajasi.

Rossiya imperiyasi mustamlakachiligiga qarshi norozilik harakatlari tarixi to'g'risida ko'plab maxalliy va xorijiy olimlar izlanishlar olib borganlar. Bular qatoriga A.M.Abdildabekova [1], V.Salkov [10], M.Terentyev [11], A.Bryanov [3], Fozilbek Otabek o'g'li [12], Muhammad Aziz Marg'iloniy [8], C.A.Geppener [7], K.F.Kosimbekov [6], .Ziyoyev [], H.Bobobekov [2], S.Jalilov [4] va boshqalarning tadqiqotlarini kiritish mumkin.

Yetimxon qo'zg'oloni tarixi ilmiy adabiyotlarda juda kam o'rganilgan. Yetimxon qo'zg'oloni haqidagi ilk ma'lumotlar Girs hisobotlarida uchraydi. Bundan tashqari Dukchi Eshon qo'zg'oloni tarixi haqidagi birlamchi manbalar asosida yozilgan Alinazar Egamnazarovning "Siz bilgan Dukchi Eshon" kitobida ham qisqa to'xtalib o'tilgan. Yetimxon qo'zg'oloni haqidagi ma'lumotlarni arxiv hujjatlarida ham uchratish mumkin.

Tadqiqot natijalari.

Xonlik tarkibida bo'lgan Mingtepa qishlog'i imperiya qo'shini tomonidan 1875-yil sentyabr oyida qo'lga kiritiladi. 1875-yil avgust oyida K.P.Kaufman boshchiligidagi imperiya qo'shinlari Mahram qal'asini egallagandan so'ng Qo'qon tomonga qarab yo'l oladi. Vatan himoyachilaridan biri Abdurahmon Oftobachi boshchiligidagi mudofaachilar Marg'ilon shahrini himoya qilish maqsadida edi. Kaufmanning yaxshi qurollangan qo'shinlari, ba'zi mahalliy amaldorlarning imperiya qo'shinini qo'llab-quvvatlashlari Marg'ilon himoyasi befoyda ekanligidan darak berar edi. Natijada Abdurahmon Oftobachi 7-sentyabrda askarlari bilan Marg'ildan Mingtepa orqali tog' tomonga qochib ketishga majbur bo'ladi. Uning ortidan M.Skobelev boshchiligidagi 600 kazak, 1 raketa batareyasi, 2 ta to'p va 2 ta rota piyoda askarlardan iborat qo'shin Marg'ilon shahridan 68 verst uzoqlikda joylashgan Mingtepa tomonga qarab yo'l oladi[3]. M.Skobelev boshchiligidagi qo'shin 9-sentyabr ertalabki soat 5⁰⁰ da Mingtepa qishlog'iga yetib keladi. Bu yerda 5 ming nafarga yaqin qo'zg'olonchilar guruhi bilan to'qnashadi.

Qo'zg'olonchilarga qo'shib, mingtepaliklar ham jang qiladilar. Qo'zg'olonchilar qattiq qarshilik ko'rsatishiga qaramay mag'lubiyatga uchraydi. Ularning aksariyatini ruslar chopib tashlaydi, qolganlari qochib ketadilar. Qochganlarning bir nechtasining ortidan yetib olgan imperiya askarlari O'sh shahrida ularni qirib tashlaydi. Abdurahmon Oftobachi esa omon qolgan 25 nafar sheriklari bilan O'zgan tomonga qochib ketishga majbur bo'ladi. M.D.Skobelev Mingtepa qishlog'ida ayovsiz qirg'inbarot ishlarini amalga oshiradi. Shu tariqa Mingtepa qishlog'i imperiya qo'shinlari tomonidan egallanadi [2].

Farg'ona viloyati tashkil etilgach, mustamlakachilar mahalliy xalq urf-odatlarini, qadimgi an'anaviy hududiy bo'linmalarga e'tibor qaratmasdan, viloyat hududini o'zlari xohlagandek bo'lib tashladi. Farg'ona viloyatida jami 5 ta uyezd, 91 ta volost, 613 ta qishloq tashkil etiladi[6]. Marg'ilon uyezdi imperiya boshqaruv nizomi asosida 18 ta volost, 1 ta ovulga ajratiladi. Mingtepa qishlog'i ham volost sifatida Marg'ilon uyezdi tarkibiga kiritiladi[7].

Mingtepa volosti Andijon uyezdi markazidan 38 km janubiy-sharqda, Marg'ilon uyezdi markazidan 68 verst sharqda joylashgan. Marg'ilon uyezdi volostlari 4 ta uchastkaga bo'lingan. Mingtepa volosti Aravon uchastkasi tarkibiga kiritilgan. Shuningdek, volost Asaka uchastka pristavi tomonidan nazoratga olingan. Mingtepa qishlog'ining joylashgan o'rnini haqida V.P.Salkov quyidagi fikrlarni bildirgan. Jumladan, "Agar Andijon shahridan Yangi Marg'ilon shahriga boradigan pochta yo'lidan chap tomonga, Quva pochta bekatidan to'g'ri sharqqa yo'l olsangiz, Tolmozor qishlog'i orqasidan bir tekislikka chiqasiz..."

Ushbu yo'l Polvontosh qishlog'idan boshlanib, Aravon darasi bilan tugaydi. Bu yerda bitta qoyada otlarning tasvirlari bor...

Bu vodiyni deyarli qoq markazida, yangi Marg'ilon va kichik O'sh shaharlari o'rtasida joylashgan, har xil meva, uzumlar yetishtiriladigan ajoyib yamayashil bog'lar orasida shuhrat qozongan Marg'ilon uyezdining Mingtepa qishlog'idir"[10].

Mingtepada ham mustamlaka tuzumga qarshi qo'zg'olonlar yuz bergan. Bu qo'zg'olonning birinchisi Rossiya imperiyasi hukmronligi o'rnatilgan dastlabki yillarda bo'lib o'tdi. Qo'zg'olon 1878-yilda Yetimxon boshchiligida amalga oshiriladi. Yetimxonning asl ismi Ma'mir bo'lib, u o'zini xalqqa Qo'qon xonlarining avlodi deb tanitadi. Boshqa bir manbada esa qo'zg'olon boshlig'ining asl ismi Mamatxon bo'lgan degan ma'lumotlar mavjud. Ushbu qo'zg'olon haqidagi ma'lumotlar ilmiy adabiyotlarda kam uchraydi. 1878-yil 7-martdan 8-martga o'tar kechasi bir guruh mingtepaliklar imperiya bosqinchilariga qarshi qo'zg'olon ko'taradi. Qo'zg'olonchilar taxminan 100 kishidan iborat bo'lgan. Qo'zg'olon yetakchisi Yetimxon oq kigizga o'tkazilib, xon deb e'lon qilinadi. Lekin tez orada ularga qarshi 40 kishidan iborat kazaklar otryadi yuboriladi. Olib borilgan qattiq janglardan so'ng qo'zg'olonchilar mag'lubiyatga uchraydi. Qo'zg'olonchilarning 40 nafari o'zaro jangda halok bo'ladi, 30 nafari esa yarador bo'ladi. Qo'zg'olon boshlig'i Yetimxon (Ma'mir) imperiya qo'shini tomonidan qo'lga olinadi va Andijon shahrida dorga osiladi.

Mustamlaka hukumatga qarshi harakatlar keyingi yillarda ham davom etdi. Bu harakatlar partizanlik harakatlariga o'xshab ketardi. Guruhlarning boshliqlari o'zlarini Qo'qon xonlarining avlodlari ekanligini da'vo qilib, xon deb e'lon qiladilar. Ular adabiyotlarda "soxta xonlar" deb atalib, "Yetimxonlar qo'zg'oloni" iborasi qo'llanila boshlandi. Bunday "soxta xonlar" boshchiligidagi qo'zg'olonlar 1877–1881-yillarda jami 6 marotaba sodir bo'lganligi Girsning hisobotlarida ham aytib o'tilgan. Qo'zg'olonchilar boshliqlaridan 50 kishi qo'lga olinadi, ulardan 5 nafari dorga osilgan, qolganlari og'ir ishlarga, imperiyaning sovuq o'lkalariga surgun qilingan.

Arxiv ma'lumotlarining birida 1877-yilda sodir bo'lgan "Yetimxon qo'zg'oloni" haqida ma'lumotlar mavjud. Qo'zg'olonga asli Shahrisabzga qarashli Kitob qa'lasidan bo'lgan Qulmuhammad Kalyoqubov boshchilik qiladi va u o'zini "Yetimxon" deb nomlaydi. Yetimxon 1877-yil 28-yanvar kuni qo'lga olinib, Sibirga surgun qilinadi[14].

Xulosalar. Yuqoridagi ma'lumotlardan xulosa qilish mumkinki, "Yetimxon" nomi bilan jami olti marotaba qo'zg'olon amalga oshirilgan. Bu qo'zg'olonlarning dastlabkisi 1877-yilda boshlangan bo'lsa, ularning eng yirigi 1878-yilda Mingtepa qishlog'ida sodir bo'lgan. Shu sababli qo'zg'olon tarixiga oid ma'lumotlarda asosan Mingtepa qishlog'i tilga olinadi. Ushbu qo'zg'olonlar Rossiya imperiyasi bosqinining dastlabki yillaridayoq maxalliy aholining mustaqillik uchun harakatlarining yorqin namunasi bo'ldi. Garchi bu qo'zg'olonlar shafqatsizlarcha bostirilgan bo'lsa-da, mustamlaka hukumatga mahalliy xalqqa nisbatan har qanday zulmni o'tkazmaslik lozimligini ko'rsatib qo'ydi.

References

1. Абдилдабекова А.М. Почему была табуирована история восстания Кенесары Касымова в советское время?. – Вестник Челябинского государственного университета. 2009. №12(150). - История. Вестн. 31. - Стр. 138-144.
2. Бобобеков Х.Н. Пулатхон кўзғолони. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 22.
3. Брянов А. На память о Фергане. – г. Н.Маргелан: Типография Ферганского Областного Правления, 1901. – С. 45.
4. Жалилов С. Салтанатни титратган кунлар. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 38–42.
5. Зиёев Х. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 184.
6. Касымбеков К.Ф. Из истории народного движения в Фергане в конце XIX – начале XX вв. – Ташкент: Фан, 1978. – С. 10.
7. Материалы для статистического описания Ферганской области. Результаты поземельно-податныхъ работъ // Выпуск. III. Маргеланский уезд. /Составил С.А. Геппенеръ. – г. Н.Маргелан: Типография Ферганского областного правления, 1899. – С. 1.
8. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар: Ш.Воҳидов, Д.Сангилова. –Тошкент: Маънавият, 1999. – Б. 39.

-
9. Отчет ревизуюшаго, по высочайшему повелению, Туркестанский край, составленный сенатором, тайным советником Гирсом в 2-х частях. – СПб., 1886. – С. 86.
  10. Сальков В.П. Андиганское восстание в 1898 г. – Казань: Типо-Литографии Императорского университета, 1901. – С. 3–7.
  11. Терентьев М.А. История завоевание Средней Азии. Т. III. – СПб, 1906. – С.477–487.
  12. Фозилбек Отабек ўғли. Дукчи Эшон воқеаси (Фарғонадаги истибдод жаллодлари). / Нашрга тайёрловчилар: С. Аҳмад, У. Долимов, Ш.Ризаев. – Тошкент, 1992. – Б. 5.
  13. Эгамназаров А. Сиз билган Дукчи Эшон. – Тошкент: Шарк, 1994. – Б.114.
  14. О'z MA, I.19-jamg'arma, 1-ro'xat, 10506-ish, 4–5-varaqlar.